

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՂԱՐԱՔԱՂԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ (18-րդ դարի վերջ - 19-րդ դարի սկիզբ)

Ղարաբաղը 18-րդ դարի կեսերը դիմավորեց քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմաններում: Նախկինում ձևավորված Ղարաբաղի մելիքությունները որքան էլ փորձում էին պահպանել իրենց նախկին հզորությունը, սակայն ժամանակի ընթացքում արտաքին և ներքին խմորումների հետևանքով բոլորն էլ գնալով թուլացան: Անդրկովկասում տիրապետության հասնելու համար մշտապես ուղեկցվող պարսկա-թուրքական արշավանքները ծանր հարվածներ հասցրեցին նաև Ղարաբաղի տնտեսությանը. ավերված գյուղեր, տեղահանված բնակչություն, ամայացած դաշտեր: Այդպիսին էին այդ հակամարտության հետևանքները Ղարաբաղում: Սակայն, չնայած դրան, ինչպես գրում է ռուս ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն, «Ղարաբաղի քրիստոնեական բնակչությունը հերոսական կռիվ էր մղում շրջակա մուսուլմանական աշխարհի դեմ»¹: Եվ թեպետ Ղարաբաղի մելիքներից ոմանց հաջողվեց որոշ ժամանակով պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը, սակայն պարսկական տիրապետության վերջնական արդյունքում Ղարաբաղում հայկական մելիքությունների տեղում առաջացան պարսկական խանություններ: Այդպես եղավ Շաքիում և Շիրվանում, այդպես եղավ նաև Ղարաբաղում: 1748 թ. Ջևանշիր ցեղից սերված Փանահը իրեն հռչակեց որպես Ղարաբաղի խան. «Եթե հայերը, - գրում է Պոտտոն, - այդ երկրամասի բնիկ ժողովուրդը (ընդգծումը մերն է՝ Հ. Հ.), միասնական լինեք, ապա այդ ամենը երբեք չէր կատարվի... ուստի նրանց բոլոր դժբախտությունները ներքին անհամաձայնությունների արդյունք էին»²: Կարծում ենք, որ ռուս պատմաբանը իր եզրակացության մեջ չի սխալվում:

Նույն հաստատումները կարելի է գտնել նաև Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի ակտերի (ԱԿԱԿ) գրքում. «Ղարաբաղի կառավարիչ Իբրահիմ խանը, որն իր հոր՝ Փանահից 1790 թ. որպես ժառանգություն ստացավ Ղարաբաղը, *հնազույն ժամանակներից սկսած կառավարվում էր հայ մելիքների կողմից*, որոնք պահպանել էին իրենց անկախությունը: Սակայն երբ նա սկսեց ուժեղանալ, Ղարաբաղից արտաքսեց *բնիկ կառավարիչներին* (ընդգծումները մերն են՝ Հ. Հ.)»³:

Հավաքածուում զետեղված է նաև ռուսական արքունիքի կողմից Վրաստանի նախարար նշանակված պետական խորհրդական Կովալենսկոյի զեկուցագիրը, ուր Ղարաբաղին վերաբերող մասում ասվում էր. «Ղարաբաղի հայկական մելիքները, որոնք

¹ В. А. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, с. 2.

² Նույն տեղում, էջ 3:

³ АԿԱԿ, т. 1, Тифлис, 1866, с. 120-121.

այժմ (գեկուցագիրը ներկայացված է 1802 թ.՝ Ն. Ն.) գտնվում են Վրաստանում, մելիք Ջումշուդը, Շահնագարի որդին, մելիք Աբովը, Հովսեփի որդին, մելիք Ֆրիդոնը, Բեգլարի որդին և մյուսները, որոնք հինգն էին, հայկական թագավորության վերացումից հետո մինչև վերջերս պահպանում էին իրենց անկախությունը: Փանահը սկզբում տեղավորվեց նրանց մոտ, ապա սկսեց նրանց ճնշել⁴:

Ի դեպ, Ղարաբաղի հայկականությունն ապացուցող այս տեղեկությունները միակը չեն, որ հանդիպում ենք ռուսական աղբյուրներում: Այսպես, Կովկասին քաջատեղյակ ռուս մեկ այլ պատմաբան Պ. Բուտկովը, ներկայացնելով 18-րդ դարի սկզբի արցախահայության մղած ազատագրական պայքարը, իր գրքում մասնավորապես նշում է, որ վերջինիս *«հիմնական բնակիչները հայեր էին, որոնք կառավարվում էին իրենց հինգ մելիքների կողմից... նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր ռազմի դաշտ հանել մինչև հազար զինվոր (ընդգծումը մերն է՝ Ն. Ն.)»*⁵:

Բավականին ուշագրավ է նաև նույն հեղինակի հետևյալ տեղեկությունը. «Նպատակ ունենալով հպատակեցնել պարսկական խանությունները, - գրում է Պ. Բուտկովը, - նախատեսվում էր (նկատի ունի ռուսական արքունիքի ծրագրերը տարածաշրջանում՝ Ն. Ն.) վրաց թագավոր Հերակլի օժանդակությամբ տապալել Ղարաբաղի Իրախիմ խանին, *նրանից և Ղարադաղից Ռուսաստանի հովանավորությամբ կազմել Հայկական մարզ*, կառավարումը հանձնելով տեղացի հայրենակցի և որքան կարելի է՝ բարեկեցություն ստեղծել այնտեղի բնակչության համար, քանի որ *Ղարաբաղին ընդօրինակելով, հայկական մյուս հարուստ մարզերը ևս* (ընդգծումները մերն են՝ Ն. Ն.) կհետևեին նրա օրինակին և Ասիայում վերջապես կվերականգնվեր քրիստոնեական պետությունը»⁶:

Հեղինակն իր տեսակետը հիմնավորում է նաև այն իրողությամբ, որ հայ բնակչության թիվն այդ տարածքներում բավականին սովոր էր: Ղարաբաղում հայկական տների թիվը կազմում էր 7000, Դերբենդում՝ 1000, Շիրվանում՝ 2000, Շաքիում՝ 1000, Գանձակում՝ 1500, Երևանում՝ 3000, Նախիջևանում՝ 500, և Մարաղայում՝ 200⁷: Այլ խոսքով, Բուտկովը գտնում էր, որ հայ բնակչության այդպիսի սովոր թիվը Ռուսաստանին լիիրավ իրավունք էր տալիս լրջորեն մտածելու Անդրկովկասի հարավում քրիստոնեական մարզ ստեղծելու մասին:

Պատմագիտական արժեքից զուրկ չէ նաև մի փաստաթուղթ, որի տակ դրված է կայսրուհի Եկատերինայի ստորագրությունը. *«Հայ մելիքներին և նրանց ենթակա Ղարաբաղի բնակչությանը Ռուսաստանից միասնական կախվածության մեջ գցելով* (ընդգծումը մերն է՝ Ն. Ն.), ինչպես նաև հայոց կաթողիկոսին և ընդհանրապես Անդրկովկասի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը և պարսկական՝ հատկապես Գյանջայի և Երևանի խաներին դեպի մեզ թեքելով, մենք կարող ենք մեծ ազդեցություն ունենալ Պարսկաստանի և Թուրքիայի գործերի վրա»⁸:

⁴ Նույն տեղում, էջ 123:

⁵ **П. Г. Бутков**, Материалы для новой истории Кавказа, СПб, 1869, ч. I, с. 385.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 142-143:

⁸ «Военный сборник», 1874, кн. 2, с. 231.

Ղարաբաղին հատկապես ծանր հարվածներ հասցրեցին Աղա-Մահմեդի 1796 թ. ավերիչ արշավանքները. «Բնակիչները հազարներով հեռացան երկրից, բնակչությունը զգալիորեն պակասեց. ինչպես նշում են տեղի տարեցները,- գրում է Պոտտոն,- հայությունը պակասեց 40 հազար ծխով: Ողջ երկիրն իրենից ներկայացնում էր հսկայական մի ավերակ, ամենուրեք կարելի էր տեսնել ամայացած գյուղեր և լքված դաշտեր»⁹:

19-րդ դարի սկիզբը բախտորոշ եղավ Ղարաբաղի համար: 1804 թ. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմը իր առաջին անդրադարձումներից մեկը ունեցավ Ղարաբաղում: Ռուսական բանակների հարվածներից սկզբում ընկավ Գյանջայի խանությունը: Հաջորդը Ղարաբաղն էր: Այստեղ ցանկանում ենք մեկ կարևոր մասնավորում կատարել. սկսելով Անդրկովկասը նվաճելու իր քաղաքականության իրագործումը՝ ռուսական կառավարությունը սկզբում նպատակ ուներ խաղաղ միջոցներով գրավել այդ տարածքները: Ռուս նշանավոր պատմաբան Ն. Դուբրովինն, օրինակ, հաստատում է, որ պարսից խաների կողմից ռուսական հպատակության ընդունման պատրաստականությունը բավականին ողջունվել է ռուսական արքունիքի կողմից. «Երևանի խանի հպատակությունը և մեր կողմից վերջիններիս հովանավորությունը անչափ կարևոր է մեր և Պարսկաստանի քաղաքական հարաբերություններում,- այսպես էր հիմնավորել Կովկասի կառավարչապետ Կնորինգը թագավորին ուղղված իր զեկուցագրում:- Վրաստանը Երևանի կողմից այն աստիճան բաց է, որ նրա սահմանները ներխուժած թշնամուն հնարավոր չէ կանգնեցնել որևէ բնական արգելքով. պարսիկները մշտապես Թիֆլիս մտել են Երևանի և Գյանջայի կողմից»¹⁰: Կառավարչապետը միաժամանակ տեղեկացրել էր ռուսաց ինքնակալին, որ «Մենք կարող ենք Երևանի խանության հաշվին մեզ զգալիորեն ապահովել ռազմաթերթով և անասնակերով, ինչպես նաև՝ լուծել մեր կենսական պահանջները»¹¹:

Բնականաբար, Ալեքսանդր կայսրն իր համաձայնությունն էր հայտնել Կնորինգի այս փաստարկներին և պատրաստակամ էր ընդունելու Երևանի խանի հավատարմության երդումը. «Բոլոր դեպքերում՝ այդ տիրակալի հավատարմությունը Վրաստանի համար օգտակար կլինի,- նկատել էր Ալեքսանդր Առաջինը,- իսկ ներկա պայմաններում՝ այն անհրաժեշտ է»¹²: Ուստի, մենք հակված ենք կարծելու, որ Ռուսաստանը պատմական այս իրադրությունում ձգտում էր առավելապես խաղաղ ու անարյուն միջոցներով իրականացնել Կովկասի հպատակեցումը:

Ասվածը հաստատելու համար «ԱԿԱԿ»-ից բերենք ռուս զենեքալ Լազարևի 1801 թ. օգոստոսի 14-ի զեկուցագրի հետևյալ հատվածը. «Գյանջայի Ջավադ խանը իր մարդուն ուղարկել է ինձ մոտ և հրամայել՝ բառացի հաղորդել ինձ, որ Գյանջան ու Վրաստանը նույնն են, և եթե Վրաստանն այժմ Ռուսաստանի մի մասն է, ապա այդ բարեկեցությունից նա ևս չի հրաժարվի, և խնդրել է ինձ, որպեսզի մի պաշտոնյա ուղարկեմ, որի հետ նա կարող է անկեղծ լինել, և որից հետո արդեն իր մարդուն կու-

⁹ Վ. Ա. Պոտտոն, նշված աշխատությունը, էջ 8:

¹⁰ Н. Дубровин, История войны и владения русских на Кавказе, СПб, 1871, т. 1, ч. I, с. 440.

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

դարկի արքունիք: Իսկ մինչ այդ, եթե ես հարկ համարեմ, ինձնից խնդրում է մի գումարտակ՝ բերդը հանձնելու համար... և *հաճությամբ կհանձնի բերդի բանալիները* (ընդգծումը՝ Ն. Ն.)»¹³:

Նույն Գյանջային է վերաբերում նաև 1802 թ. հուլիսի 29-ին կառավարչապետ Կոնստանտին Բաբայանի Լազարևի գեկուցագրի հետևյալ տողերը. «Ինչ վերաբերում է այս երկրամասի արտաքին հարցերին, ապա պատիվ ունեմ Ձեզ հաղորդելու, որ... Գյանջայի խանը պատրաստ է մեզ օգնել թշնամու դեմ պայքարում (լեզգիների մասին է խոսքը՝ Ն. Ն.), իսկ Երևանի խանը մեր դեմ ոչինչ չի պատրաստվում ձեռնարկել»¹⁴:

Ինքնին ակնհայտ է, որ հենց այդ ճանապարհով ռուսական հպատակությունն ընդունեցին պարսկական շատ խանություններ, այդ թվում և այնպիսի նշանավորները, ինչպիսին Ղարաբաղն էր, Շաքին, Շիրվանը, Բաքուն, Ղուբան և մյուսները: Եվ եթե փոքր-ինչ խորամուխ լինենք հարցի էության մեջ, ապա պատճառն ինքնին հասկանալի կդառնա. մի կողմից առկա էր Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրա անկասելի ջանադրությունն իր սահմանների ընդարձակման համար, մյուս կողմից՝ պարսից արևելյան խանությունների պապենական թշնամությունը Կաջարական տան հետ: Իսկ դրանք, մեր կարծիքով, ոչ էական լինել չէին կարող, ինչպես և չենք բացառում պարսից խանների ընդգծված անբարյացակամությունը ռուսաց արքունիքի հանդեպ: Պարսից խանների համար լավագույն տարբերակն, իհարկե, սեփական ինքնիշխանությունը պահպանելն էր, որը, սակայն, պատմական այդ իրադրությունում ուղղակի անհնար էր: Ուստի, դեպի ռուսներն ունեցած հավատարմության փաստերն ամենից առաջ պետք է բացատրել խանների՝ իրենց ինքնիշխանությունը ինչ-որ ժամանակով երկարաձգելու ցանկությամբ:

Այդուհանդերձ, այդ ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերն սպասված արդյունքը չտվեցին, ուստի ռուսական արքունիքը դիմեց կտրուկ միջոցների, որոնց մեջ առավել կարևորություն տրվեց ռազմականին: Մնում էր ընտրել միայն հարմար հրամանատար, որը և շուտով հայտնվեց: Կովկասը հպատակեցնելու համար ռուսական արքունիքն առաջադրեց եռանդուն ու երիտասարդ գեներալ, ազգությամբ վրացի Պավել Յիցիանովին:

Իրենց ծրագրերի իրագործման ճանապարհին ընկած առաջին լուրջ խոչընդոտն, իհարկե, Ղարաբաղի խանությունն էր: Ռուսական արքունիքը այն համարում էր կարևորագույն հենակետ հարավային Կովկասում ամրապնդվելու համար. «Չեմ զարմանում, որ գտնվելով այստեղ ամսից ավելի ռուսական անհաղթ բանակի հետ, և արդեն վեց օր է անցել ամրոցի գրավումից,՝ գրում էր գեներալ Յիցիանովը Գյանջայից Իբրահիմ խանին: - Դուք, որ արդեն մոտ հարևան եք դարձել ինձ, մինչ օրս ինձ մոտ ողջույնով չեք եկել: Ջնադ խանի (Գյանջայի խանի մասին է խոսքը՝ Ն. Ն.) հպարտությունը լվացվեց արյունով, և ես նրան չեմ խղճում... Հուսով եմ, որ թույլը ուժեղին կենթարկվի, այլ ոչ թե կերպի ձևացնել»¹⁵: Իհարկե, ռուսական զորքերի հրամանատար երիտասարդ գեներալ Յիցիանովը այդպես կտրուկ էր արտահայտվում նաև պարս-

¹³ АКАК, т. 1, Тифлис, 1866, с. 368.

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Վ. Ա. Պոստոլ, նշված աշխատությունը, էջ 9:

կական մյուս խաների հետ հարաբերություններում, թեպետ պետք է ասել, որ ոչ միշտ էր այդ դիրքը նրան հաջողություն բերում: Այդպես եղավ, օրինակ, Ղարաբաղում, և Իբրահիմ խանի վրա այդ սպառնալիքներն այնքան էլ տպավորություն չգործեցին:

Ռուսական հրամանատարությունն իրավիճակից դուրս գալու ելքն, այնուհանդերձ, գտավ և գտավ այն հայերի շնորհիվ: Փաստն առանձնակի ցանկանում ենք ընդգծել, որովհետև ռուսական հրամանատարությունն այս էլ որերորդ անգամ տարածաշրջանում իր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար դիմում էր հայերի օգնությանը: Այդպես եղավ, օրինակ, Վրաստանում՝ վրաց արքայորդի Ալեքսանդրի բարձրացրած խռովության օրերին, երբ լրջորեն վտանգված էին ռուսական տիրապետության հիմքերը: Ռուսական հրամանատարությունը կոչով դիմեց վրացահայությանը և նրանց աջակցության շնորհիվ կանխեց սպառնալիքը:

Ղարաբաղում այդ ամենը կատարվեց այլ ձևով և առաջին հերթին հայ բնակչության հաշվին: «Ղարաբաղի խանության գրավումն արագացնելու համար, - գրում է Պոտտոն, - ձեռներեց մայոր Լիսաննիչը դիմեց փորձված միջոցի: Ելիզավետպոլի տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով, Յիգիանովն այնտեղ բերել տվեց Ղարաբաղի հայերին և այս եղանակով հասավ Իբրահիմ խանի տիրություններում արտադրողական ուժերի խիստ թուլացմանը... Լիսաննիչը բռնությամբ իր հետ բերեց 250 հայ ընտանիքներ, որոնց նա տեղավորեց Ելիզավետպոլի նահանգում»¹⁶: Ճիշտ է, Ռուսաստանին միանալուց հետո նրանց մեծ մասը վերադարձավ իրենց նախկին բնակավայրերը, սակայն, փաստորեն, կատարվել էր հայերի բռնի գաղթեցում, և այդ մասին լռել չի կարելի: Լիսաննիչը Ղարաբաղից գաղթեցրել է 250 հայկական ընտանիքներ. ամենափոքր հաշվարկի դեպքում նույնիսկ ստացվում է 1500-2000 մարդ: Օրինակ, նույն Վ. Պոտտոյի հաստատումով, գաղթի ենթարկվածների մեջ է եղել նաև Հարություն Աթաբեկովի ընտանիքը՝ կինը և երկու ամուսնացած որդիները՝ Վանին և Հակոբը (հենց նրանց է նվիրված ռուս պատմաբանի «Ղարաբաղի առաջին կամավորները ռուսական տիրապետության շրջանում» նշանավոր գիրքը):

Ավելին, Պոտտոյի պնդումով, գաղթածների վիճակը բավականին ծանր է եղել. «Գնդապետ Կորյազինը, որն այդ ժամանակ Ելիզավետպոլի պարետն էր, աշխատում էր որևէ բան ձեռնարկել գաղթածների դրությունը բարելավելու համար, սակայն դա գրեթե անհնարին էր, քանի որ նրանց ունեցվածքն ու անասունները մնացել էին Իբրահիմ խանի ձեռքում»¹⁷:

Պետք է նշել նաև, որ իրադարձությունների հետագա ընթացքը Ղարաբաղում հոգուտ ռուսների փոխվեց այն բանից հետո, երբ հաջողվեց հպատակեցնել Աջարիան, Օսեթիան, ճնշվեց վրաց արքայորդի Ալեքսանդրի խռովությունը: Ճիշտ է, այդ ընթացքում ռուսներին չհաջողվեց գրավել Արևելյան Հայաստանի հիմնական հենակետ Երևանի բերդը, սակայն, դրան զուգահեռ, ոչ պակաս կարևոր էր հարևան Շորագյալի խանի հպատակեցումը, իսկ Գյանջան վաղուց արդեն գրավված էր: Ուստի Ղարաբաղի հարցը ռուսների համար դարձել էր սոսկ ժամանակի խնդիր:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁷ Նույն տեղում:

Ընդ որում, բավականին աննախանձելի վիճակում էր հայտնվել հատկապես Իրաքի խանր. ռուսական զորքն արդեն պատրաստվում էր շարժվել Շուշի, իսկ պարսկական սահմանի մոտ կազմ-պատրաստ կանգնած էր պարսկական բանակը: Եվ եթե պարսից զորքը մտներ Շուշի, ապա Իրաքի մին իր հին մեղքերի համար սպասվում էր կա՛մ մահապատիժ, կա՛մ էլ նվազագույնը՝ զրկվելու էր ժառանգական տիրություններից: Այս հանգամանքն էլ հենց Իրաքի մին երկար մտածելու տեղիք չտվեց. խանր ռուսական հրամանատարությանն ուղղված հատուկ նամակով հայտնեց իր հպատակությունը: Մեր կարծիքով, այս հարցում բավականին իրատեսական կարծիք է արտահայտել ռուս պատմաբան Վ. Պոտոտոն: Այսպես, նկարագրելով Ղարաբաղի խանության միացումը, հեղինակն իրավացի կերպով նկատում է, որ «Մի կողմից ռուսական զենքի սպառնալիքը և մյուս կողմից Իրաքի խանի նկատմամբ Աղա-Մահմեդի ժամանակներից սկսած պարսից շահերի տաճած անողոր թշնամանքը, նրան բառացիորեն դրել էին մուրճի և գնդանի միջև: Նա հասկանում էր, որ իր ինքնիշխանության ժամը ավարտվել է և մնում էր հովանավորություն փնտրել կա՛մ ռուսական կայսեր մոտ, կա՛մ՝ պարսից շահի: Առաջինի մեջ նրա ընտրությունը չէր կարող կասկած հարուցել: Ռուսներն արդեն կանգնած էին նրա հողերի սահմանագլխին և սպառնում էին գրավել Շուշին: Եվ եթե դա կատարվեր, ապա պարսից շահին մնում էր կա՛մ Իրաքի մին իր հին մեղքերի համար մահապատիժ ենթարկել, կա՛մ էլ՝ զրկել ժառանգական տիրություններից: Այս ամենը ստիպում էր խանին լրջորեն խորհել իրավիճակի մասին և դիմել Յիգիանովին՝ օգնության ակնկալիքով...»¹⁸:

Գեներալ Յիգիանովն էլ իրեն հատուկ գոռոզամտությամբ չհապաղեց նսեմացնել Իրաքի մինի հպարտությունը. սկզբում նույնիսկ ռուս զենեքալը ձևացրեց, թե առանձնակի ոգևորությամբ չի ընդունում խանի ընտրությունը. «Թեպետ հաշվի առնելով քո վարքագիծը, - գրում էր նա պատասխան նամակում, - ես չպետք է Քեզ պաշտպանության տակ առնեի պարսիկներից, որոնք իրենց սովորության համաձայն կհանեին Ձեր աչքերը, կամ էլ կկտրեին քիթն ու ականջները... ես պետք է Ձեզ հանձնեի նրանց ձեռքը և ապա հետ վերցնեի նրանցից Շուշին և Ղարաբաղը: Սակայն ենթարկվելով անհաղթ տիրակալի (խոսքն Ալեքսանդր Առաջին կայսեր մասին է՝ Հ. Հ.) գթասրտությանը, հայտնում եմ Ձեզ, որ համայն Ռուսիո Տիրակալը ներում և ընդունում է Ձեր հպատակությունը... տարեկան 8 հազար չերվոնեց վճարելու պարտավորությամբ»¹⁹: Այս ամենի դիմաց, իհարկե, կայսր Ալեքսանդրը խոստանում էր պահպանել Իրաքի մինի տիրությունները և խանական իշխանության ժառանգականությունը:

Ռուսական հպատակության ընդունումը, սակայն, Ղարաբաղին խաղաղություն չբերեց: Պարսիկներն էլ իրենց հերթին չէին կարողանում հաշտվել Իրաքի խանի «դավաճանության» հետ, ուստի Փիր-Ղուլի խանի առաջավոր ջոկատը, շահի հրամանով անցնելով Արաքսը և շրջանցելով մայրը Լիսանի ջոկատը, մոտեցավ Շուշիին: Իրավիճակը գնալով ռուսների համար սպառնալից էր դառնում: Փրկությունը կրկին եկավ արցախահայերից: Նույնիսկ գեներալ Յիգիանովը, որն այնքան էլ սիրալիր չէր հայերի հանդեպ, եթե չասենք ավելին, ստիպված եղավ այսպիսի կոչով դիմել Ղարա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 11-12:

բաղի հայությունը. «Ղարաբաղի հայեր, արիացեք և պատրաստ եղեք հաղթանակներին և ցույց տվեք, որ դուք այսօր էլ նույն քաջարի հայերն եք, ինչպես առաջներում, երբ պարսկական հեծելազորի ահն ու սարսափն էիք»²⁰:

400 զինվորներից բաղկացած ջոկատը Կորյազինի հրամանատարությամբ Ելիզավետպոլից դուրս եկավ 1805 թ. հունիսի 18-ին: Մինչև Շուշի դեռևս 133 վերստ ճանապարհ կար, սակայն այդ ճանապարհին գտնվող Ասկերանի բերդն արդեն գրավվել էր պարսիկների կողմից: Եվ երբ Կորյազինը փորձեց անցնել Շահ-բուլաղ գետը, անմիջապես շրջապատվեց Փիր-Ղուլի խանի հրոսակների կողմից: Կորյազինի ջոկատի դրությունը գնալով ծանրանում էր. շարունակել ճանապարհը, նշանակում էր հայտնվել ծուղակի մեջ. մայոր Լիսաննիչից էլ օգնություն ստանալը անհնարին էր, քանի որ պաշարման մեջ էր գտնվում Շուշիում: Մնում էր մեկ ելք. հարմար տեղանք գտնել պաշտպանության համար: Սակայն տեղանքին անձանոթ ռուսների համար խնդիրը գրեթե անհնարին էր թվում: Անհնարին կլինեք, եթե, ինչպես գրում է Պոտտոն, «սպասված ելքը չգտնվեր... Կորյազինի ջոկատում էր գտնվում հայազգի երիտասարդ Վանի հարյուրապետը. այս հայը միայնակ Կորյազինին այնքան օգուտ բերեց, որքան կրեթին նրան մի քանի հարյուր հեծյալներ»²¹:

Քաջածանոթ լինելով տեղանքին՝ Վանին հրամանատարին առաջարկեց դիրքեր գրավել մոտակա բարձունքում՝ մուսուլմանական գերեզմանատան մոտերքում: Զննելով տեղանքը՝ Կորյազինն անմիջապես տալիս է իր համաձայնությունը: Պարսիկները տեղեկանալով, որ իրենց առջև ռուսական փոքրաթիվ մի ջոկատ է, անմիջապես գրոհի են նետվում: Ռուսներին հաջողվում է մեծ զոհողությունների գնով պահել բարձունքը, թեպետ կորցրել էին զինվորների մեծ մասին: Թշնամին տեսնելով, որ չի կարողանում կոտրել ռուսների դիմադրությունը, դիմում է իր ավանդական հնարքին. ծարավի և սովի մատնել վերջիններիս: Այդ ժամանակից ի վեր ռուսների կորուստները կտրուկ աճեցին: Ինքը՝ Կորյազինն արդեն երեք անգամ վիրավորվել էր. ոտքից վիրավորվել էր նաև գումարտակի հրամանատար մայոր Կոտլյարովսկին (հետագայում ռուս նշանավոր գեներալ, Ասլանդուզի և Լենքորանի ճակատամարտերի հերոսը՝ Ն. Ն): Կորյազինը դիմում է համարձակ քայլի. իր մոտ է կանչում պորուչիկ Լադինսկուն և հրամայում ամեն գնով վերացնել պարսկական մարտկոցները: Հրամանատարի պահանջը կատարվում է. մարտկոցները ոչնչացվում են: Սակայն ռուսները դեռ նոր էին վայելում հաղթանակի ոգևորությունը, երբ նրանց է հասնում նոր տագնապալի լուր՝ պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի 30 հազարանոց բանակը շարժվում է իրենց ուղղությամբ: Միակ փրկությունը մայոր Լիսաննիչին իրենց դրության մասին տեղեկացնելն էր և նրանից օգնություն ստանալը: Այդ պատասխանատու հանձնարարությունը դրվում է Վանիի վրա՝ որպես տեղանքին ծանոթ մարդու: Բազմիցս վտանգելով իր կյանքը՝ վերջինիս հաջողվում է հասնել Խրամորթ գյուղը և մեկիք Ադամի օգնությամբ նամակը հանձնել Քյաթուկի գյուղապետ Մելքումին՝ խնդրելով այն հասցնել Շուշի, իսկ ինքը կրկին վերադառնում է Կորյազինի մոտ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 13:

²¹ Նույն տեղում, էջ 15:

Ռուսական ջոկատի վիճակը օրեցօր դառնում է անհուսալի: Նույն գիշերը պորու-չիկ Լիսենկոն 50 զինվորների հետ փախչում է պարսիկների մոտ: «Ինչ անենք, եղբայ-ներ,- իր մոտ հավաքված զինվորներին է դիմում Կորյագինը,- սուգով դժբախտությա-նը չես օգնի,- կանենք մեր գործը և կպաշտպանվենք մինչև արյան վերջին կաթիլը»²²: Այդ ընթացքում Աբա-Միրզան, չցանկանալով ավելորդ ուժեր ծախսել, համբերութ-յամբ սպասում էր ռուսների հանձնվելուն: Այստեղ է, որ ռուսների փրկության խնդրում կրկին մեծ դեր խաղաց Վանին. «Գնալ թշնամու դեմ չի կարելի,- խորհուրդ է տալիս նա Կորյագինին,- մեզ կոչնչացնեն առանց որևէ օգուտի: Վստահի՛ր ինձ, ես գիտեմ Ղարաբաղը ինչպես իմ հինգ մատը: Ես կտանեմ Ձեզ այն արահետներով, որ-տեղով դեռևս ոչ ոք չի գնացել»²³:

Կորյագինը և Կոտլյարովսկին համաձայնվում են և հուսադրական հայացքով նա-յում քաջարի արցախցուն: Դուրս գալով գերեզմանոցից՝ ռուսները պարսիկների թա-լանին են թողնում ողջ գումակը, որպեսզի դրանով շեղեն նրանց և որոշ ժամանակ շահեն: Վանին գնում էր առջևից և ցույց էր տալիս ճանապարհը. ռուս զինվորներն անձայն հետևում էին նրան: Շուտով հեռվում երևում է պարսկական պահակախում-բը, որը հսկում էր Ելիզավետպոլի ճանապարհը: Ռուսներին հաջողվում է անձայն անցնել նրանց կողքով, սակայն հանկարծակի հանդիպում են պարսիկ զինվորների: Կրակոցի ձայնից արթնանում է ողջ պարսկական ճամբարը:

Մինչ վերջիններս կիմանային, թե ինչն ինչոց է, ռուսներն արդեն բավականին հե-ռու էին և հասել էին Շահ-Բուլաղ բերդը: Վերջինս պատկանում էր Աբա-Միրզայի մտերիմ բարեկամ Իֆիալ խանին, որն իր տրամադրության տակ ուներ 150-ից ավելի զինվոր: Հապաղել չէր կարելի. երբ լուսաբացին բացվում են բերդի դռները, ռուսներն ակնթարթորեն գրավում են այն: Խանը սպանվում է: Սակայն երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ ողջ պարսկական բանակն արդեն Շահ-Բուլաղի պատերի տակ էր: Բերդում պատսպարված ռուսական ջոկատը հերոսաբար պաշտպանվում է: Ռուսների պա-շարը գնալով վերջանում է: Այստեղ էլ ռուսներին փրկում է Վանին: Նա հասնում է մոտակա հայկական Խասապետ գյուղը, որտեղ գտնվում էր իր հայրը: Հաջողվում է որոշ քանակով հաց ձեռք բերել և կրկին վերադառնալ բերդ: Կոտլյարովսկին հավա-սար բաժանում է այն զինվորների միջև. հրամանատարի մասնաբաժինը նույնն էր, ինչ մյուսներինը:

Պաշարման օղակը գնալով սեղմվում է. հարկավոր էր ելք գտնել: Վանիի առա-ջարկով 1805 թ. հուլիսի 7-ին ռուսական ջոկատը դուրս է գալիս բերդից: Թշնամուն անակնկալի չբերելու նպատակով բերդի ժամապահներին որոշ ժամանակով թող-նում են իրենց տեղում: Գետն անցնելիս չորս զինվորներ իրենց վրայով անցկացնում են հրանոթը: Նրանցից երկուսը մահանում են: Այսպես ռուսները, դժվարությամբ խույս տալով մեծաթիվ հակառակորդից, հասնում են Խասապետ գյուղը, իսկ Կոտլյա-րովսկին, շարունակելով իր երթը դեպի Մոխրաթաղ, հետո Մարտակերտ, միանում է Ցիցիանովին: Վերջինիս հրամանով զորաջոկատը պատվո շարք է կազմում, և ող-ջույններով են դիմավորում դաժան շրջապատումից դուրս եկած մարտիկներին: Հու-

²² Նույն տեղում, էջ 20:

²³ Նույն տեղում, էջ 20-21:

լիսի 27-ին Աբաս-Միրզան Գյանջայի տակ վերջնականապես ջախջախվում և ետ է շարտվում:

Այսպես է ավարտվում 1805 թ. ռազմական արշավանքը ռուս-պարսկական պատերազմում: 1813 թ. Գյուլիստանի ռուս-պարսկական հայտնի պայմանագրով Ղարաբաղը վերջնականապես միացվեց ռուսական կայսրությանը՝ ինչ-որ կերպ թեթևացնելով հերոսական այս ժողովրդի տառապանքներն ու կրած զրկանքները:

Ռուսական հրամանատարությունը արժանիորեն է գնահատում Վանի հարյուրապետի ցուցաբերած քաջությունը և անձնագոհությունը. նրան տրվում է հատուկ վկայական, ուր մեկ առ մեկ նշվում էր նրա ծառայությունները: Վերջինս հետագայում արժանանում է Ս. Աննայի երկրորդ և Ս. Գեորգիի չորրորդ աստիճանի շքանշանների: Վանիի մյուս եղբայր Հակոբը ևս 1815 թ. Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Ռտիշչևի երաշխավորությամբ արժանանում է արծաթյա մեդալի: Շուտով այս իրադարձություններին հետևում է նաև Իբրահիմ խանի վերջը: Երբ Երևանի խանը մոտենում է Շուշիին, Իբրահիմը գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտնում Աբաս-Միրզայի հետ՝ բերդը նրան հանձնելու համար: Դավադրությունը սակայն բացվում է, և գնդապետ Լիսաննիչը, մտնելով խանի վրանը, սպանում է նրան:

Այդ ընթացքում Աբաս-Միրզան մեկ անգամ ևս փորձում է գրավել Ղարաբաղը: Նրան ընդառաջ է շարժվում գեներալ Նեբոլսինի ջոկատը, որտեղ գտնվում էին նաև գնդապետ Կորյագինը և Վանին. ղարաբաղցի զորականը կրկին կամավոր ներկայացել էր ռուսական ջոկատ: Մեջբերվող այս քաղվածքը ևս Վ. Պոտտոյից է. «Ղարաբաղցի այս զորականը,- գրում է նա,- կանգնելով ռուսական դրոշի տակ, մեր ամենահաս ուղեկիցը եղավ և ռուսական զենքի փառքի ջատագովը: Նրա հետ էր նաև եղբայրը՝ Հակոբ Աթաբեկովը»²⁴:

Այսպես են ընթացել իրադարձությունները 19-րդ դարի սկզբին Ղարաբաղում, ինչի արդյունքում հայկական հինավուրց այս երկրամասը միացավ Ռուսաստանին, և զարգացման նոր հորիզոններ բացվեցին նրա առջև:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 35: